

עיניו למטה וליבו למעלה

בסוף מסכת יבמות (דף ק"ה עמוד ב), יש סוגיה ובה מחלוקת בשאלה, כיצד צריך אדם להתפלל. וזו לשון הגמרא:

"ר' חייא ור' שמעון בר רבי הוו יתבי [היו יושבים], פתח חד מינייהו [אחד מהם] ואמר: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה, שנאמר (מלכים א' ט:ד): "והיו עיני ולבי שם כל הימים"; וחד [ואחד] אמר: עיניו למעלה, שנאמר (איכה ג:מא): "נִשָּׂא לַבְּבוֹנוֹ אֶל כַּפַּיִם". "אדהכי אתא [בינתיים בא] ר' ישמעאל בר' יוסי לגבייהו [אליהם], אמר להו [להם]: במאי עסקיתו [במה עסקתם]? אמרו ליה [לו]: בתפלה; אמר להו [להם]: כך אמר אבא: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה, כדי שיתקיימו שני מקראות הללו".

הסוגיה הזו רלבנטית לא רק לעניין הלכות תפילה: אפשר להעלות ממנה רעיון ותפיסה הרבה יותר רחבים וכוללים.

מן האמור כאן אפשר להבחין בשתי גישות קיצוניות – העיניים והלב למעלה, העיניים והלב למטה, ובעוד דעה ממוצעת- העיניים למטה והלב למעלה- אשר דנות בעולם כולו מצדדים שונים. ישנן אפוא, בדרך הכללה, שלוש דרכים שונות של התייחסות כלפי המציאות של העולם.

עיניו ולבו למעלה

אם אין רוצים להתייחס לדקויות של הבדל, אפשר לומר שכמעט כל הדתות בעולם בנויות על התפיסה האומרת שהעיניים והלב צריכים להיות מופנים כלפי מעלה. כך זה בנצרות, באיסלאם, בבודהיזם, בהינדואיזם ובעוד הרבה דתות אחרות: הן אמנם יודעות שיש עולם של מטה, העולם הזה שאנו חיים בו בגופנו, אך הן נוטות לראותו כעולם קטן, מלוכלך ובלתי חשוב, שראוי להתעסק בו מעט ככל האפשר; וככל שאדם יגיע מהר יותר וטוב יותר לעולם של מעלה, כן ייטב לו.

הכל יודעים שיש בעולם הזה כאבים ובעיות שונים – מחלות וייסורי גוף ונפש, אסונות טבע, והרבה מאוד מצוקה כלכלית, מחסור ועוני. ואכן, בכל הדתות שמניתי, ובעוד כמה שאותן לא מניתי, יש מצות צדקה ועזרה לעניים. אלא שחשוב להבין את המוטיבציה הפנימית: הצדקה אינה ניתנת כדי לפתור את בעייתם של העניים, אלא בעיקר משום שזהו אחד מאותם מעשים שאדם יכול לעשות כדי לזרז את דרכו כלפי מעלה ולזכות למקום טוב יותר בשמים. אופייני הוא כי בערבית קוראים לצדקה "זֶקָאָת" – זכות*; כלומר: אני נותן צדקה = אני קונה לי זכות לעולם הבא. קניית זכויות עבור העולם הבא היא מה שצריך לעשות בעולם הזה שהוא, כמו שכתוב בפרקי אבות (ד:כב), עולם של "על כרחך אתה נוצר ... על כרחך אתה חי".

התפיסה הזו, המייחסת את רוב החשיבות לעולם העליון ורואה בעולם הזה רק משהו שצריך לעבור דרכו, היא תפיסה רב-תרבותית. משום כך אין זה מפתיע שבמדינה כמו הודו, למשל, שיש בה כל כך הרבה אנשים מאמינים, יש גם עוני מחפיר, מגפות ושאר צרות. כי אם העולם האמיתי והעשיר הוא העולם הרוחני, מה זה משנה אם בן אדם מת בתוך הנהר או ליד הנהר, מכולרה או ממלריה? כל זה לגמרי בלתי חשוב. בוודאי, גם בתוך העולם התרבותי הזה מצויים אנשים עשירים, הנהנים מכל הנאות העולם הזה; ואולם בתוך התרבות הכללית אלה הם יוצאי דופן, בעוד שהתבנית הכוללת של החברה בנויה על התייחסות של "עיניו ולבו כלפי מעלה".

עיניו ולבו למטה

בצד התפיסה הזו קיים גם אופן אחר, הפוך, של הסתכלות, שבו העיניים והלב מופנים כלפי מטה. זוהי התפיסה המערבית המודרנית שהיא, ביסודה, תפיסה מטריאליסטית. תפיסה זו לא רק שהיא מסתכלת על העולם ועל בעיותיו מן הבחינה המעשית, אלא גם לבה נמצא שם. כלומר: בעלי התפיסה הזו לא רק חיים בתוך העולם הזה החומרי ועוסקים בו, אלא גם רואים וחומדים אותו כמטרה האחת

שבה הם חפצים.

התפיסה הזו רלבנטית במיוחד עבורנו, משום שזה העולם שבו אנו חיים זה מאה שנה ויותר. מבחינות רבות הגיע עולם זה להצלחות מעשיות רבות. אמנם חלק מהניסיונות שנעשו בעידן המודרני לתקן את בעיותיו וחוליו של העולם עלה יפה מאוד: כיום מצוי חלק גדול של האנושות במצב בריאות טוב יותר מאשר היה, אולי, מאז ימי גן עדן; אנשים מאריכים ימים יותר – הגם שלא תמיד יש להם מה לעשות בחיים הארוכים הללו – וכללית, חיים במידה גדולה של רווחה.

בעולם המטריאליסטי הזה, אשר המסעדה והבנק הם המקדשים שלו – והיום זה לא רק בבירות הגדולות של אירופה וארצות הברית, אלא יותר ויותר גם בירושלים – "חשבוננו של עולם" הוא חשבון שיש בו שני טורים: טור חובה וטור זכות של חשבון ממוני, ושני הטורים הללו עוסקים אך ורק בשאלה איפה מרוויחים ואיפה מפסידים; כל השאר אינו אלא פרטים בלתי חשובים. בעולם כזה של חישובי כדאיות קרים אפילו מה שנראה, לכאורה, כדאגה לזולת אינו אלא ביטוי של אינטרסים אנוכיים. מדיניות הרווחה של העולם הקפיטליסטי היא מערכת של שסתומי ביטחון מפני מרידות, שבה העשירים דואגים לתמוך בעניים במידה מסוימת על מנת שההמונים לא ימרדו, והמדינות המפותחות דואגות לארצות הנחשלות על מנת שהעולם המתפתח ייחנה מתמיכה שתספיק לו כדי שלא יהרוג את עצמו באיידס וכדי שיהיו מספיק פועלים שחורים שימשיכו לעבוד במכרות, ובינתיים מטמטמים את המוחות באמצעות תקשורת ההמונים, כדי שאף אחד לא באמת יחשוב על שום דבר. בתפיסה כזו בוודאי שאין מקום לדבר על התחשבות בכאבים ובמצוקות והתייחסות אמיתית אליהם.

ואולם אותם אנשים שעניהם ולבם למטה, ואשר דנים כל הזמן רק בשאלות של רווח והפסד, אינם יודעים שההפסד הראשון והגדול ביותר שלהם הוא שהם מפסידים את עצמם – כי הפסד זה אינו רשום בבנק. הדבר דומה לסיפור על אותו שוטה מפורסם, שמעולם לא הצליח למצוא את בגדיו בבוקר. לימים נתנו לו עצה: לרשום בדיוק איפה הניח כל דבר. הוא עשה כך, ובאמת הצליח למצוא את הכל; אלא שאז הוא הביט ברשימה ושאל: אבל איפה אני! ? זה מה שקורה בכל חברה קפיטליסטית מערבית: חברה כזו בנויה, עקרונית, על כך שיהיו כמה שיותר כוח ורווחים למספר קטן ידוע של אנשים. ולכן אחרי שהיא מצליחה להגשים, כביכול, את חלומותיהם של פלוני ושל אלמוני ולעשות את כל הרווחים האפשריים, מתברר שלא נשארו שם בני אדם.

זאת ועוד: האידיאולוגיות הנולדות מתוך תפיסה זו הן ניסיונות לבנות מבנים אידיאליסטיים בתוך תפיסת עולם שהיא בלתי אידיאליסטית במהותה; הן מועדות לכישלון משום שיש בהן סתירה פנימית. ניקח, למשל, את הקומוניזם המטריאליסטי: לכאורה זהו ניסיון לבנות את היפה שבמשטרים, משטר של שוויון גמור; ואולם אם מכניסים לתודעתו של אדם שאין עולם אלא העולם הזה, אין הנאה אלא הנאה של העולם הזה ואין משמעות אלא בעולם הזה – איך אפשר לשכנע אותו לחלוק את מה שיש לו עם אחרים? ובאמת, כל הניסיונות שנעשו לכפות את הדברים הללו – חלקם באמצעות משטרים נוראים – לא עלו יפה. אכן, כאשר אורוול כתב את ספרו 1984, הדברים נראו מפחידים ביותר; אך כאשר שנה זו הגיעה כבר היה ברור לכל שדיקטטורה כזו, שכולה מטריאליסטית באידיאולוגיה שלה, כמו ביישומם של הדברים, סופה להתמוטט מתוך עצמה.

ואולם הרבה שנים קודם לכן נכתב ספר אחר, עולם חדש אמיץ, של האכסלי, המתאר משהו הרבה יותר מפחיד: חברה מעמדית, אשר שליטיה חסרי המצפון והערכים מחלקים לכל מין, דת ושעשועים, כדי שיוכלו להמשיך לשלוט. ומסתבר שחברה כזו, שבה שולטים באמצעות כימיקלים, תקשורת המונים ומניפולציות, יכולה, לכאורה, להחזיק מעמד במשך זמן רב מאוד, וכמעט שום דבר אינו יכול למוטט אותה.

נכון הוא שלכבוד הכסף עדיין לא נכתבו כל-כך הרבה שירים כמו שנכתבו על האהבה; אבל יש הרבה מאוד אנשים אשר אילו היו כנים, היו מודים בכך שהם מעדיפים ריח שטרות על-פני ריח שושנים. אלא שלא הרבה אנשים מודים בזה, ולכן גם היום עדיין כותבים על אהבה, ואפילו על עניינים דתיים, ולא כותבים את שירת הבנק המתעשר, או את האפוס של מי שהצליח לגרום לכל יריביו לפשוט את הרגל. אבל בעצם, לשם מה צריך לשיר אותם? הלוא הם מושרים והולכים ממילא; לעתים בפרוזה, לפעמים בלי להיאמר כלל, אבל הם קיימים, והם השירה של עולם ושל חברה שעניהם ולבם נמצאים למטה, שכך הם מודדים את עצמם, את ערכיהם ואת הזולת.

ומכל מקום שתי החברות הללו – העולם הדתי בעל הנטייה המטפיזית והעולם הכלכלי-הטכנולוגי בעל

הנטייה המטריאליסטית – לא רק ממשיכות להתקיים, אלא הן גם עולמות מצליחים ההולכים וגדלים. כל ביקורת שנמתח עליהן לא תהיה מצד הצלחתן המעשית, אלא מן הצד המהותי.

עיניו למטה ולבו למעלה

לעומת שתי התפיסות הללו ניצבת המסקנה העיונית והמעשית שבה מסתיים הדיון התלמודי: "המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה". מסקנה זו משקפת תפיסה שלישית, שהיא שונה לחלוטין משתי הראשונות.

"עיניו למטה" משמע שהאדם נתבע בהכרח, במפגיע, לראות מה קורה בעולם. אין לאדם רשות להסיח את הדעת מבעיות העולם ומכאביו. אך עם זאת "לבו למעלה", משום שלא התיקון הטכני-המעשי הוא המטרה, אלא תיקון אחר, גבוה יותר. אנו בונים דברים למטה על מנת שהם יהיו שורשים של עצים, אשר הצמרות שלהם צומחות כלפי מעלה. כידוע, אין עץ שיכול לחיות בלי שורשים, אלא אם כן הוא טפיל גמור. אבל גם שום צמח אינו יכול לצמוח רק באדמה אם אין לו שמים. מהבחינה הכימית-הבוטנית הפשוטה עצים נאחזים באדמה, אבל עיקר מזונם אינו ממנה; המזון של העצים הוא אוויר ושמש, והאדמה נותנת להם עוגן ומעבירה להם את המים, הבאים גם הם מלמעלה. אם נעביר את העניין הזה לתחום הכלכלי אפשר לומר כך: חובה עלינו להסתכל במתרחש בתוך העולם הזה לא רק משום שיש מצווה לתת לעניים, ומשום שמצוות הצדקה תעזור לנותן להגיע לחיי העולם הבא: חובתו של האדם, הנובעת ממהותו, היא הרבה יותר מזה. האדם, יציר כפיו של הקב"ה, הוא ברייה בלתי אפשרית: יצור בעל נשמה עליונה וגוף של גורילה. צירוף שכזה, רק הקב"ה מסוגל לעשותו. ומה עושה הקב"ה עם האדם הזה אשר ברא? הוא מניח אותו במקום הכי יפה, בגן עדן, ומטיל עליו תפקיד: "לעובדה ולשומרה" (בראשית ב:טו).

זאת ועוד: בסוף סיפור הבריאה, באותם פסוקים שאנו קוראים בקידוש של שבת, נאמר: "אשר ברא אלוקים לעשות" (בראשית ב:ג). מה פירוש הדברים? הקב"ה, בכוונת מכוון, לא ברא עולם מושלם. עולם מושלם הוא עולם סטטי; ואילו הקב"ה, מטעמים השמורים עמו, רצה עולם מתפתח, דינאמי. משום כך ברא את העולם עם חֲסָרִים מכל מיני סוגים. החסרים הללו הם מה שמאפשר לעולם לנוע, להשתנות, ובכלל זה הם גם יוצרים את האפשרות לחטוא. והקב"ה הפקיד את העולם בידי האדם ואמר לו: עד כאן עשיתי אני; כעת גם אתה שותף – אם גם זוטר – במעשה בראשית, ומכאן והלאה מוטל עליך להשלים את העבודה הזו. ולכן עליך להתייחס אל העולם הזה שאתה חי בו על כל צדדיו, ולדאוג לרווחתם ולשלמותם של העצים, הצמחים ובעלי החיים, אך בעיקר – של בני האדם החיים בתוך העולם הזה.

וכאן יש להוסיף כמה דברים, שלדעתי חייבים להיאמר בתקופה הזו. בעברית יש ביטוי, שלמיטב ידיעתי אינו קיים בשום שפה אחרת: "חרפת רעב". "חרפת רעב" אינה מצוקת רעב או מוות מרעב. חרפת רעב היא הבושה הקטנה של מי שרעב, והחרפה הגדולה של מי שמניח לו להיות רעב. הבושה היא בעצם העובדה שמניחים לרעב להתקיים. מי שמנסה לבנות חברה, אסור לו להניח שיהיה בה רעב. ואכן, אחד הדברים שנאמרים לעתיד לבוא הוא, "וחרפת עמו יסיר מעל כל הארץ" (ישעיהו כה:ח); חרפתה של החברה שיש בה רעב, מצוקה וחולי, חייבת להיעלם מן העולם. החברה חייבת להתייחס לדברים הללו ולתקן אותם לא כדי לזכות ב"נקודות" של מעלה, אלא משום שזהו התפקיד שלה כאן, למטה. ואסור לה, לחברה, לחשוב במונחים של מְאָזְנִים של חברות כלכליות או של בנקים, משום שברגע שהיא עושה כך היא מכניסה את לבה אל המקום שבו נמצאות עיניה. העיניים צריכות לשוטט בארץ ולראות את מה שיש בה: הפרחים והזוהמה, העושר והמצוקה, ואסור להתיק משם את המבט ולהניח את הדברים הללו לחלומות עתידיים או לחלומות בהקיץ. החובה המוטלת עלינו – על האדם הפרטי ועל הממשלה – כאשר אנו נפגשים עם החרפה הזו, היא לעשות משהו; אולי אין אנו מסוגלים לעשות הכל, אבל מכל מקום – לעשות משהו, ולהמשיך לנסות לתקן, ולו גם מעט מעט; ואת זה אפשר לעשות רק כאשר הלב פונה למעלה. אין זה נושא האמור להיות תלוי בחישובי כלכליים, או בחשבונות רווח והפסד חברתיים. אף-על-פי שהבעיות הן בעיות של מטה, ואף פתרון יכול לבוא דווקא מלמטה, מן המציאות החומרית, מכל מקום המוטיבציה צריכה לבוא מלמעלה.

התפיסה הזו של "עיניו למטה ולבו למעלה" היא תפיסת עולם שמחברת שמיים וארץ, חלום ומציאות, דברים שאפשר למדוד ולשקול עם דברים שאינם ניתנים להימדד ולהישקל. אסור לחיות בעולם שבו מי שעוסק בתורה ובמצוות, או במטפיזיקה, איננו יודע, או אינו רוצה לדעת על קיומן של תעלות ביוב. יש בעולם תעלות ביוב, משום שהאדם נברא עם חלקים מסוימים שממלאים את תעלות הביוב הללו. אין זו לא חובה ולא מצווה שיעסקו אנשים כל ימיהם בתעלות הביוב, אך עליהם לדאוג לכך שלא תזהמנה את הסביבה. עם זאת אסור להניח שבעיות אלה, וכיוצא בהן, תהיינה נחלתם של אנשי מעשה" העוסקים רק בכך. החברה הראויה היא זו שגם אנשי מעלה יהיו מודעים ומקושרים גם לשאלות החיים הבסיסיות: כלכלה ובריאות, משטר וניהול.

ואולם זהו רק חלק אחד של החובה האנושית. החלק האחר שלה קשור אף הוא למבנה המיוחד של האדם. הסינים, שאוכלים כמעט כל מה שניתן להעלות על הדעת, אומרים שהם אוכלים "כל מה שמפנה את גבו לשמים". היצור היחידי שאינו מפנה את גבו לשמים, ושאינו צריך להתאמץ כדי לראות שמים, הוא האדם; ועל כך נאמר: "אשר עשה האלוקים את האדם ישר" (קהלת ז:כט – (שראשו מופנה כלפי מעלה. גם בזה מגיע האדם מלמעלה עד למטה, מחבר שמים וארץ. באותן עיניים שיכולות לראות שמים חייב אדם להסתכל ולראות גם מה קורה פה למטה, על הארץ. מצד אחד עליו להיזהר שלא לרמוס ולא לדרוס אחרים, ומן הצד השני – הלב צריך להיות בשמים, ולכוון אותנו לעשייה מסוג אחר. לכן, גם את הכלכלה של המדינה שלנו יש לבנות כך שלבה יהיה בשמים, אף-על-פי שענייה נמצאות בארץ.

(מתוך נאום שנישא והתפרסם בספר ה"דינר" 2004)